

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2022. – С. 78–86
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2022. – pp. 78–86
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.56.78-86>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94:36(477.8)

© Лілія Дробіна* (Чернівці)

РАДЯНСЬКА СИСТЕМА ІНСТИТУЦІЙНОГО ДОГЛЯДУ І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті йдеться про створену систему дитячих будинків-інтернатів у західних областях України після Другої світової війни. Вирішення питання облаштування «дітей вулиці» відіграло значну політико-ідеологічну роль і потребувало значних фінансових вкладень.

Наголошується, що проблема дитячої безпритульності залишалась актуальною протягом довгих років. Адже не кожна дитина в Україні мала змогу зростати в сприятливому сімейному оточенні. Бідність родин, складні життєві обставини, недостатність на місцевому рівні послуг із підтримки дітей і сімей з дітьми зумовлювали дитячу бездоглядність, призводили до соціального сирітства. Тому радянською системою інституційного догляду і виховання дітей було передбачено заклади різних типів підпорядкування, зокрема загальноосвітні школи-інтернати та дитячі будинки-інтернати.

Ключові слова: будинок-інтернат, інвалід, соціальне забезпечення, освіта, виробниче навчання, матеріальні труднощі.

Liliia Drobina (Chernivtsi)

THE SOVIET SYSTEM OF INSTITUTIONAL CARE AND UPBRINGING OF CHILDREN IN THE WESTERN REGIONS OF UKRAINE AFTER WORLD WAR II

Abstract. This research constitutes a relatively new area which has emerged from the previous study on the Soviet system of institutional care and upbringing of children, in particular, an established system of orphanages in the western regions of Ukraine after World War II. It should be noted that the issue of dealing with street children was of a significant political and ideological value and required considerable financial investments.

Importantly, there is evidence that the problem of child homelessness has played a pivotal role for many years. Since, not every child in Ukraine had the opportunity to grow up in a favorable family environment as well as stabilize their family housing situations or home life. By and large, push-pull factors that contribute to child neglect and social orphanhood are multi-faceted; these factors include poverty of families, economic difficulties as well as deprivations from basic human needs. Therefore, the Soviet system of institutional care and upbringing of children established various education institutions, in particular, secondary boarding schools and orphanages.

Overall, the social care system of the 40-50s of the twentieth century has much resemblance with the current situation in Ukraine (in the context of Russo-Ukrainian War), including a new wave of orphans. In those times, children who lost their parents or could not get in contact with them; children from low-income families; children from one-parent families were sent to orphanages. They were kept there until they received incomplete secondary or even comprehensive education. Moreover, it was noted that the

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-8598-4795

e-mail: l.drobina@chnu.edu.ua

category of special orphanages included boarding houses for disabled children – the blind, the deaf-and-dumb. Namely, since 1945 there were 4 such boarding houses in the western regions of Ukraine.

The author's focus revolves around the problem of the-then Soviet society's education system, which facilitated both educational process management and developing labor skills in orphanages. Upon turning 16, children, when leaving orphanages, were given a referral for employment in state and public enterprises, institutions and organizations. At the same time, they were given a chance to continue their studies in educational institutions of the labor reserves system, they could proceed with their vocational education and training for craft apprentice and train engine drivers, vocational (plants and factories) schools, whilst disabled pupils were transferred to homes of disabled people. The entire system of vocational training in orphanages was primarily focused on unskilled workers.

Noteworthy, the conveniences and facilities of post-war orphanages and boarding schools left much to be desired. Assessing orphanages' amenities and quality of life, it is worth mentioning that in the post-war years of the twentieth century, children who were living outside the normal boundaries of family like the others, experienced a shortage in basic needs. Most people were malnourished, were living in poor conditions and were wearing out pre-war outfit and shoes. For children, who survived the famine and experienced occupation sufferings, vagrancy and begging, the orphanage served as a secured shelter.

Keywords: *a boarding school, an orphanage, the disabled, social care, education, vocational training, pecuniary burdens.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Навіть у важкий період сьогоденної війни наша держава продовжує тримати курс на європейську інтеграцію. Ще у 1991 р. Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини та визнала, що сім'я є найкращим середовищем для виховання дитини, її розвитку та становлення особистості. Тож серед основних засад державної політики щодо соціального захисту дітей визначили створення умов для реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї, забезпечення пріоритету сімейних форм влаштування дитини. Існуюча система інституційного догляду і виховання дітей дісталась нам в спадщину з радянських часів і не відповідає реальним потребам дітей і сімей з дітьми. Потрібно створювати умови для повноцінного виховання і розвитку дитини в сім'ї. Адже з часів незалежності України ситуація щодо дитячих будинків-інтернатів майже не змінилася, більшість з них продовжують належати Мінсоцполітики, а не освітньому відомству. У 2021 р. Україна мала 751 інтернатний заклад для дітей (в яких проживало 106 тис. дітей), з них 39 закладів – у системі МОЗ (2773 дитини), 132 – у системі Мінсоцполітики (5087 дітей), 580 – у системі МОН (97 923 дитини). Бажання позбутися радянської спадщини сприяло тому, що влітку 2017 р. в Україні розпочато реформу – «деінституціалізація» інтернатних закладів, щоб зменшити кількість дітей в інтернатах за рахунок створення сприятливих умов для дитини в її рідній сім'ї. Адже 92% дітей в інтернатах мають родину, і лише 8% – сироти¹. Однак державні плани перекреслила війна, яка принесла нам нові втрати, нове сирітство. І напевно чи ефективне реформування системи допомоги дітям-сиротам можливе без освоєння історичного досвіду 1945-1953 р., коли були створені діючі й понині органи й установи соціального захисту дітей-сиріт. Саме на ці роки припадає максимальний за всю історію країни ріст безпритульності. І тому **метою статті** є аналіз політики радянської влади у сфері облаштування дитячих будинків-інтернатів. Адже тема повоєнного суспільства середини ХХ ст. продовжує залишатись популярною у публіцистиці та історіографічних дослідженнях останніх років, що сприяє не тільки розумінню минулого, а й прогнозуванню майбутнього.

Аналіз досліджень із цієї проблеми. Історія України середини 40-х і початку 50-х рр. ХХ ст. почала створюватися по слідах подій, що розгорталися тоді в республіці. Історики відтворювали події за власними спостереженнями та джерелами, які навіть не встигли відлежатися в архівах. Серед газетних публікацій в названі роки зустрічались статті², де показано здобутки для порятунку дітей, які залишилися без батьків, для запобігання безпритульності. Публікації останніх років про проблеми соціального захисту дітей-сиріт свідчать про серйозну заклопотаність суспільства такою ситуацією. В сучасній історіографії це питання порушували М.Зезіна³, Т.Долинянська і Ф.Холодницький⁴, Л.Махоткіна⁵, Т.Брижоватий⁶. В.Швидкий досліджував динаміку бродяжництва та жебрацтва і державні заходи щодо їх усунення⁷.

Безліч досліджень свідчать про шкідливість інтернатів для психічного та інтелектуального розвитку⁸. Особливо, якщо йдеться про маленьких дітей – інтернатні заклади завдають їм не виправну шкоду. «Інтернати для дітей – це місця насилля, злочинів і розкрадання державних грошей у величезних масштабах», – стверджує режисер-документаліст Леонід Канфер. На його думку, пострадянські суспільства, і українське зокрема, миряться з існуванням цього жахливого явища, бо є «суспільствами тотальної нелюбові»⁹.

Виклад основного матеріалу. В історії України XX ст. важливе місце належить подіям, що розгорнулися до і після Другої світової війни, особливо приєднання Західної України та Північної Буковини. Досвід зіткнення з радянським режимом характеризується появою нових форм державного управління, серед яких і соціальна політика. Українське суспільство переживало вкрай важкі часи, неузгодженість дій різних соціальних структур призвела до появи такого соціального явища, як «діти вулиці». Тривалий час суспільство і держава не надавали належного значення цьому явищу. Саме тому «дітей вулиці», з одного боку, «не існувало» у системі цінностей держави і суспільства, а з іншого – факт їхньої фізичної наявності приховувати ставало неможливо.

Вся система соціального забезпечення 40–50-х років XX ст. нагадує сучасність і появу нової хвилі сиріт у тому числі. Безперечно, розглядаючи цю проблему, варто мати на увазі, що в досліджуваній період війна була лише однією з причин масового сирітства та дитячої безпритульності. Серед негативних факторів, пов'язаних з цими подіями, були ще й голод, репресії, масова злиденність. Органи соціального захисту дітей-сиріт фіксували причини, які приводили дітей на вулицю або в дитячі установи, але практично нічого не могли зробити для того, щоб запобігти росту сирітства, оскільки це було наслідком політики держави. Система соціального захисту дітей-сиріт була орієнтована не на запобігання сирітству, а лише на боротьбу з його негативними наслідками.

Держава намагалась все-таки надати допомогу дітям-сиротам, провівши насамперед їх облік. Для цього були організовані обласні, міські й районні комісії із влаштування дітей, які опирались на видані постанови в 1944 р. «Про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР»¹⁰, а в 1948 р. «Про заходи по ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності»¹¹. Затриманих безпритульних дітей направляли у відділення міліції, а звідти в дитячі прийомники-розподільники (ДПР), які з січня 1943 р. з підпорядкування органів народної освіти перейшли у ведення міліції, кімнати для безпритульних. В 1944 р. загальна кількість ДПР по Україні становила 64 на 4020 осіб, з яких на західні області припадало 16 на 850 дітей¹². При відділах народної освіти відкрито адресні столи, куди надходили дані про місцезнаходження безпритульних дітей. В результаті цих заходів і обласних перевірок спеціальних комісій компетентні органи намагались закінчити облік всіх дітей, які втратили під час війни батьків, і влаштувати їх до дитячих будинків чи сімей, що вирішили взяти сиріт на виховання. На кінець 1945 р. понад 44 тис. дітей виховувалися в дитячих будинках України. По західних областях з облікованих 13 тис. сиріт у дитячі будинки направлено близько 3 тис. осіб і така сама ж кількість дітей взагалі не була влаштована¹³.

З часом об'єднанні зусилля Міністерства освіти (МО), Міністерства охорони здоров'я (МОЗ), Міністерства соціального забезпечення (МСЗ), Міністерства внутрішніх справ (МВС) почали давати деякі результати. На кошти ВЦРПС, військових частин, різних організацій й установ, колгоспів і радгоспів влаштовували дітей-сиріт на виховання в прийомні родини, що набуло особливо масового характеру, – патронат, опіка або піклування, усиновлення і, звичайно, розміщення в дитячих будинках. Як складалося життя дітей-сиріт, що виховувалися в прийомних родин, простежити важко. Про дитячі ж установи можна скласти досить повну картину за їхніми звітами й інспекторськими перевітками.

Дитячі будинки загального типу перебували в підпорядкуванні МО, а вже спецдитбудинки для дітей-інвалідів підпорядковувались МСЗ. За рахунок коштів державного бюджету, які виділялись на освіту, створювалися дитячі будинки для дітей дошкільного й шкільного віку, де на безкоштовне постійне утримання і виховання приймалися діти у віці від 3 до 14 років від населення, з будинків дитини й з дитячих розподільників. У дитячих будинках перебували діти, що втратили батьків, або діти, що втратили з ними зв'язок; діти, для виховання яких у родині відсутні необхідні умови; діти самотніх матерів. Діти в перебували дитячих будинках до отримання неповної середньої або й середньої освіти.

До категорії спеціальних дитячих будинків належали будинки зі школами для сліпих, глухонімих дітей, їх кількість в 1944 р. складала 120 із загальної кількості 352¹⁴. В кожній із західних областей були відкриті як звичайні будинки з поділом на шкільні і дошкільні, так і спеціалізовані. Якщо перші відкривались майже в кожному районі і були розраховані на 100-240 осіб в кожному, то останніх було не більше 2-3 на область. В кінці 40-х рр. XX ст. в Станіславській обл., крім 14 звичайних дитячих будинків, існували і 3 спеціальні¹⁵, в Чернівецькій обл. – 16 дитбудинків і 3 спеціалізованих на 2300 дітей¹⁶, в Тернопільській обл. – 10 на 1913 осіб, з них 1 спеціалізований,¹⁷ в Ровенській обл. – 9 на 1090 осіб¹⁸.

Найважче в умовах, що склалися, було дітям-інвалідам з фізичними і психічними вадами. Кількість будинків такого типу по Україні в 1945 р. становила 11 (відповідно 7 і 4 на 668 місць за планом, а фактично там перебувало 318, з них 140 дівчат). Більшість – у віці від 7 до 15 років¹⁹. Облсоцзабези не достатньо проявляли піклування щодо цих дітей, бо до кінця 1947 р. так і не було закінчено їх облікування і не вжито заходів для влаштування в дитбудинки. Проте в 1952 р. вже існувало 24 будинки (10 для інвалідів з фізичними вадами і 14 для розумововідсталих) на 2234 особи²⁰.

В західних областях з 1945 р. будинок для дітей-інвалідів з фізичними вадами був лише один в с. Здолбунові Ровенської обл. на 15 осіб²¹. Досить значна кількість дітей-інвалідів змусила владу в 1948 р. створити в с. Магала Чернівецької обл. дитячий будинок для хлопчиків на 50 місць²² і в 1953 р. в с. Вишня Дрогобицької обл.²³ В 1950 р. організовано у м. Львові один будинок для розумововідсталих дівчат на 75 осіб у приміщенні колишнього будинку для престарілих²⁴. Деякий період існував подібний заклад і в Станіславській обл., але незабаром був закритий²⁵. Отже, в досліджуваний період існувало 4 будинки для дітей-інвалідів.

Система освіти в радянському суспільстві передбачала організацію освітнього процесу на загальних принципах і в дитячих будинках. Частина дітей-інвалідів за своїм станом здоров'я не могла відвідувати школи і навчалася при будинках інвалідів²⁶. В основному це була початкова школа із I-IV класів, яку відвідували майже всі вихованці. В 1949 р. зі 100 дітей двох дитячих будинків у західних областях 58 навчались при будинках інвалідів (40 в Чернівецькій обл. і 18 у Ровенській), з ними проводилося навчання грамоти і прищеплення трудових навичок²⁷.

Основним виховним принципом було поєднання навчання із працею. Якщо в загальноосвітніх школах цей принцип часто проводився формально, то в дитячих сирітських установах, які повинні були підготувати своїх вихованців до самостійного життя, праці приділялася особлива увага. Серед дітей-інвалідів більшість могли рухатись і їх залучали до трудової діяльності: самообслуговування (прибирання спальні, двору, пиляння дров, чергування на кухні, пришивання гудзиків), робота в підсобному господарстві (прополювання, поливання), робота з різними навчальними матеріалами: папір, вата, пап'є-маше, глина. Вихователський колектив повинен був придумувати індивідуальні для кожної дитини трудові навички, адже для частини з них навіть одягання чи взування викликало велике фізичне навантаження, що ускладнювало процес виховання навичок праці.

Гостро стояло завдання також і в навчанні дітей професійно-трудовим навичкам в навчально-трудових майстернях за визначеними спеціальностями з врахуванням їхнього фізичного стану, що дозволяло їм після виходу з дитбудинку самостійно себе забезпечувати. Для цього з 12 років вони працювали в майстернях, проходили виробничу практику на підприємствах, щоб встигнути опанувати певну професію. По досягненні 16 років діти залишали дитбудинки з одночасною видачею їм направлення для працевлаштування в державні і громадські підприємства, заклади та організації або продовження навчання в навчальних закладах системи трудових резервів, ремісничих і залізничних училищах, школах ФЗН, а непрацездатні вихованці переводились у будинки інвалідів.

Перехід від життя в дитбудинках до самостійного для таких дітей був дуже важким. І обов'язкове працевлаштування в даному випадку відгравало тільки позитивну роль. Адже перебувати наодинці зі своїми проблемами завжди важко, а особливо в підлітковому віці. Тому тільки при допомозі органів соціального забезпечення підлітків-інвалідів працевлаштовували.

З 1949 р. було заборонено направляти вихованців дитячих будинків і ДПР на підприємства без попереднього навчання їх у ремісничих або сільськогосподарських училищах. Це рятувало підприємства від некваліфікованої робочої сили й давало підліткам можливість одержати спеціальність і робітничий розряд до приходу на роботу. З 1952 р. дитячі будинки одержали право

влаштовувати своїх випускників на роботу. Більшість підлітків прагнули потрапити в училища, хоча вибір спеціальності часто відбувався поза їхньою волею. Працювати йшли ті, хто за станом здоров'я не підходив для училищ.

Вся система професійного навчання в дитячих будинках була орієнтована на робочі спеціальності. Держава забезпечувала вихованцям дитячих установ обов'язковий освітній мінімум у 7 класів, робочу спеціальність і гарантоване робоче місце за розподілом з наданням гуртожитку. Можливості одержання середньої й вищої освіти для вихованців дитбудинків були слабкими, але все-таки існували. Проте мало хто міг скористатися цими пільгами. Багато вихованців дитячих установ відставали в навчанні від своїх однолітків, що росли у родинах. Пільги дітям-сиротам не компенсували споконвічної нерівності їхніх соціальних можливостей. Сирітство накладало свій відбиток на долю дитини²⁸.

Матеріальна база дитячих будинків, як і інших такого типу, бажала бути кращою. Хоча фактично дитячі будинки повинні були фінансуватись з державного бюджету, та більшість з них могли розраховувати тільки на кошти місцевого бюджету, епізодичну допомогу шефів – підприємств, установ, колгоспів і радгоспів, громадських організацій та на власне підсобне господарство, на яке в 1948 р. були виділені земельні ділянки в постійне користування дитячими будинками.

Оцінюючи матеріально-побутові умови в дитячих установах, не варто забувати про те, що нестаток у післявоєнні роки ХХ ст. був повсюдно. Більшість людей недоїдали, жили в тісноті, без елементарних побутових зручностей, доношували довоєнний одяг і взуття. Для дітей, багато з яких пережили голод, пройшли через окупацію, поневірялись по вокзалах і вулицях, дитячий будинок був порядком.

Західні області України за час німецької окупації зазнали значних втрат, бо довоєнна мережа дитячих будинків була суттєво зруйнована і пограбована. Це вимагало фінансової підтримки, яка, з одного боку, була досить суттєвою на папері, від 400 до 600 тис. крб, але витрачались далеко не всі асигновані кошти на вказані цілі через різного роду причини: відсутність матеріалу, робочої сили, товару в сільпо.

Дитячі будинки розташовувалися у старих, погано опалювальних приміщеннях, де панувала антисанітарія, незадовільні умови проживання, не було умивальників, не вистачало посуду, ліжок, білизни, одягу й взуття. Радянська система виділила місця подалі від людських очей, – нормальні люди не повинні були бачити пекло так близько. Кількість дитячих будинків була недостатньою для повного охоплення дітей, в результаті в спальних кімнатах була велика скупченість, через відсутність індивідуальних ліжок діти змушені спати по 2-3 на одному ліжку. Велика кількість хворих на туберкульоз вимагала відкриття протитуберкульозного дитячого диспансеру.

До середини 50-х рр. ХХ ст. матеріальне становище дитячих установ загалом трохи покращилося. Задовільними стали санітарно-побутові умови, знизилася захворюваність, покращилося харчування. Проте деякі дитячі будинки, як і раніше, відчували потребу в найнеобхіднішому.

Специфіка педагогічного складу інтернатних дитячих установ слабо враховувалася при підготовці кадрів педагогічних працівників. Вихователів дитячих будинків готували тільки педагогічні училища, а не педінститути. Проблема нестачі кадрів зберігалась протягом всього досліджуваного періоду, була пов'язана з плінністю кадрів. Наприклад, по Тернопільській обл. в Заліщицькому спецдитбудинку протягом 1948 р. змінилось 3 директори, 2 завідувачі і 6 вихователів²⁹. Загалом персонал сирітських дитячих установ одержував мізерну плату, хоча згідно з постановою РМ УРСР³⁰ в 1950 р. було збільшено ставки вчителям при дитячих будинках на 25% від працівників у масових школах, але так було тільки на папері. Тому й ішли туди переважно ті педагоги, які не могли влаштуватися в школу через низьку кваліфікацію або які-небудь службові провини. При загальному низькому рівні життя, часто на грані виживання персонал дитячих будинків компенсував низьку зарплату тим, що харчувався за рахунок вихованців. Хиби радянської соціальної системи, які зводилися до дрібних розкрадань персоналом дитячих установ, завдавали шкоди не тільки дітям-сиротам.

Інспекторські перевірки виявляли масу фактів, коли далеко не всі видані дитячим будинкам продукти доходили за призначенням. Дрібні крадіжки персоналом дитячих закладів були звичними і, як правило, покривалися місцевим керівництвом, якому теж щось перепадало³¹. Кримінальні справи порушувалися у зв'язку з цим дуже рідко.

Продовольча ситуація в дитячих будинках через крадіжки обслуговуючого персоналу була вкрай напруженою. Діти страждали не тільки від голоду, але й від грубого ставлення, знущань з боку старших вихованців і персоналу. Факти кривдження дітей були непоодинокими. У газеті «Правда» в 1948-1949 рр. наводилися численні факти зловживань, розпусти, розкрадань, насильства над вихованцями³². Повсюдно в дитбудинках як покарання вихователі застосовували такі методи, як побиття, позбавлення їжі, перебування у холодному карцері, обливання водою, прив'язування до ліжка, роздягання догола й т.п. Випадки насильства, побиття, знущань над вихованцями рідко виходили за стіни дитячих будинків і, звичайно, покривалися місцевим начальством.

Висновок. Серед основних недоліків роботи дитячих будинків передусім була їх недостатність, часто укомплектованість некваліфікованими вихователями, повсюди бували випадки антисанітарії в будинках і нечуйне ставлення адміністрації до законних вимог підопічних, зловживання з боку обслуговуючого персоналу. Все це вказувало на потребу змін.

В результаті подолання наслідків війни, розрухи й голоду, припинення масових репресій чисельність дітей-сиріт скорочувалася. До середини 50-х років ХХ ст. вона наблизилася до довоєнного рівня. У розглянутий період головним у системі соціального захисту дітей-сиріт залишалося їхнє влаштування.

Структура державних важелів щодо вирішення соціальних проблем дітей-сиріт була значно послабленою порівняно з її ефективним функціонуванням у 1930-х рр., адже країна долала післявоєнний спадок. Поряд з існуючими природними негараздами в країні відбудовчого періоду (як-то: замілітаризованість суспільних поглядів і відносин, тимчасова втрата пріоритету культурно-етичних цінностей тощо) недостатньою була державна соціальна політика у розв'язанні питання дитячої невлаштованості. Адже саме ця вікова категорія нужденних дуже швидко й, на жаль, безперешкодно зі становища дитячої безпритульності входила в доросле життя озлобленими напівпрофесійними волоцюгами, жебраками, а то й відчайдушними злочинцями.

Сьогодні українцям потрібно пройти ще багато кроків, щоб пішли в минуле такі «в'язниці», де дітей десятиліттями позбавляли гідності, освіти та медицини. Започаткована в 2017 р. реформа надасть кожній дитині вчителя та соціального працівника, частина з них зможе повернутися у власні родини, піти в звичайні школи, а в колишніх приміщеннях дитячих будинків-інтернатів будуть створені музеї.

¹ Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 [National Strategy for Reforming the System of Institutional Care and Upbringing of Children for 2017–2026], URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchannya-ditej-u-specialnih-zakladah-osviti/nacionalna-strategiya-reformuvannya-sistemi-internativ>

² Будинок для дітей-сиріт [Home for Orphans/Orphanhood], in «Червоний прапор (Рівне)», 1945, 25 липня; В. Мазур, Батьківщина піклується про дітей [Homeland Takes Care of Children], in «Прикарпатська правда (Івано-Франківськ)», 1952, 23 травня; Є. Прокопенко, Піклування про дітей фронтовиків і дітей-сиріт [Care for Front-Line Soldiers' Children and Orphans], in «Радянська Буковина (Чернівці)», 1945, 9 січня.

³ М. Зезіна, Соціальний захист дітей-сиріт в післявоєнні роки (1945-1955) [Social Care for Orphaned Children in the Postwar Years (1945-1955)], in «Питання історії», Москва, Вид-во Правда, №1, 1999, с. 127-136.

⁴ Т. Долинянська, В. Холодницький, До питання про безпритульність в умовах повоєнного голоду в СРСР [On the Issue of Homelessness in the Conditions of Post-War Famine in the USSR], in «Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць», Чернівці, Прут, 2003, т. 1(15), с. 50-53.

⁵ Л. Махоткіна, Рівень соціальності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [Assessment of Social Status of Orphans and Children Deprived of Parental Care], in «Вісник», 2018, №150, с. 98-102.

⁶ Т. Брижоватий, М. Синюшко, Соціальна адаптація випускників інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [Social Adaptation of Graduates of Boarding Schools for Orphans and Children Deprived of Parental Care], in «Стандарти соціальних послуг: збірка проєктів документів», Київ, ТОВ ЛДЛ, 2007, кн. 2, с. 22-91.

⁷ В. Швидкий, Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні [Vagrancy and Begging as the Building Blocks of Social Life in Ukraine], in «Український історичний журнал», 2007, №1, с. 149-163.

⁸ С. Ясинський, *На Львівщині діє інтернат, де вихованців тримають, немов у пеклі* [There is a Boarding School in Lviv Region Where Pupils are Treated Like in Hell], in «Волинські новини», 2018, 30 травня, URL: <https://www.volynnews.com/news/society/-na-lvivshchyni-diye-internat-de-vykhovantsiv-trymaiut-nemov-u-pekli/>

⁹ І. Штогрін, *Про те, що коїться у дитбудинках, розповідає документальний фільм Леоніда Канфера «А що таке любов?»* [«What is Happening in Orphanages, Tells the Leonid Kanfer's Documentary Film "What Is Love?"»], in «Радіо Свобода», 2020, 1 червня, URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/documentary-a-shcho-take-lyubov-rfnfer-kozyryatska/30644875.html>

¹⁰ *Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У №917 від 30.07.1944 р., Про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР* [Resolution of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (CPU) No. 917 of 30.07.1944, Addressing Child Neglect and Homelessness in the Ukrainian SSR], in «Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. В 7-ми т.», Київ, Держполітвидав, 1963, т. 2: 1942-1951 pp., с. 26.

¹¹ *Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У №335 від 10.03.1948 р., Про заходи по ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності* [Resolution of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR and the Central Committee of the CPU No. 335 from 10.03.1948, Resetting Policies to End Child Neglect and Homelessness], in «Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. В 7-ми т.», с. 385.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-2 Управління справами Ради Народних комісарів УРСР, оп. 7, *спр. 1547 Стан роботи дитячих будинків, патронаж, боротьба з безпритульністю та бездоглядністю (1944 р.)*, арк. 50.

¹³ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, *спр. 1549 Матеріали про організацію, стан і роботу дитячих будинків, патронаж, прийомників та про боротьбу з безпритульністю (1944 р.)*, арк. 135.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, *спр. 1549*, арк. 137.

¹⁵ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. Р-788 Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих, оп. 1, *спр. 10 Звіт по державному забезпеченню і побутовому облаштуванню сімей військовослужбовців за 1945 р. (18.01.1946 р.)*, арк. 24.

¹⁶ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф. Р-15 Відділ соціального забезпечення Чернівецького обласного виконавчого комітету (облсоцзабез), оп. 4, *спр. 2 Рішення і постанови Чернівецького облвиконкому за 1948 р.*, арк. 4.

¹⁷ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. Р-1833 Виконком Тернопільської обласної ради депутатів трудящих, оп. 1, *спр. 1246 Доповідні записки про стан роботи дитячих будинків Тернопільської області (1948 р.)*, арк. 5.

¹⁸ *Радянська Ровеничина. 1939-1959: Документи і матеріали*, ред. колегія В.І. Вишнякова, М.О. Гарматюк, Д.А. Лушан, Т.І. Михайлюта та ін., Львів, Книжково-журнальне вид-во, 1962, с. 297.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. Р-348 Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР, оп. 3, *спр. 325 Річний звіт будинків інвалідів про чисельність підопічних в будинках, рух їх за рік, їх склад. Дані про персонал будинків інвалідів. Дані про підсобні майстерні за 1948 р.*, арк. 2.

²⁰ ЦДАВО України, ф. Р-348, оп. 3, *спр. 682 Річні звіти будинків інвалідів про чисельність підопічних в будинках, рух їх за рік, їх склад. Дані про персонал будинків інвалідів. Дані про підсобні майстерні за 1952 р.*, арк. 5.

²¹ ЦДАВО України, ф. Р-348, оп. 3, *спр. 16 Річний звіт про чисельність пенсіонерів, які стоять на обліку, сумах призначених місячних пенсій і їх працевлаштування, по даним інвентаризації пенсійних справ і особових рахунків за 1944 р.*, арк. 3.

²² ДАЧО, ф. Р-15, оп. 4, *спр. 5 Звіт Магальського дитячого будинку №1 за 1949 р.*, арк. 15.

²³ ДАТО, ф. Р-1781 Тернопільський обласний відділ соціального забезпечення, оп. 1, *спр. 11 Звіт про роботу органів соціального забезпечення УРСР (1953 р.)*, арк. 39.

²⁴ Державний архів Львівської області, ф. Р-1518 Обласний відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Львівської обл., оп. 2, *спр. 64 Звіт про роботу органів соцзабезів Львівської обл. за 1952 р.*, арк. 25.

²⁵ ДАІФО, ф. Р-788, оп. 1, *спр. 20 Накази і директивні вказівки Міністерства соціального забезпечення УРСР по роботі органів соцзабезпечення за 1948 р. (07.01.1948 р. – 28.12.1948 р.)*, арк. 7.

²⁶ *Постанова РНК УРСР №831 від 21.07.1944 р., Про заходи по охопленню загальним обов'язковим навчанням глухонімих, сліпих і розумовідсталих дітей* [Resolution of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR No. 831 from 21.07.1944, On Development of Compulsory Education for the Disabled (Blind, Deaf-Mute and Mentally Retarded Children)], in «Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. В 7-ми т.», с. 23.

²⁷ ЦДАВО України, ф. Р-348, оп. 3, *спр. 415 Річні звіти будинків інвалідів про чисельність підопічних в будинках інвалідів, рух їх за рік, їх склад. Дані про персонал будинків інвалідів. Дані про підсобні майстерні за 1949 р.*, арк. 43.

²⁸ М. Зезіна, *Соціальний захист дітей-сиріт в післявоєнні роки (1945-1955)*, с. 135.

²⁹ ДАТО, ф. Р-1833, оп. 1, *спр. 1203 Списки артілей Тернопільської облкоопінспілки (1948 р.)*, арк. 5.

³⁰ *Постанова РМ УРСР №1373 від 12.05.1950 р., Про порядок обчислення ставок заробітної плати вчителям шкіл при дитячих будинках Міністерства соціального забезпечення Української РСР* [Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR No. 1373 from 12.05.1950, On the procedure for calculating wage rate for teachers of schools at orphanages of the Ministry of Social Security of the Ukrainian SSR], in «Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. В 7-ми т.», с. 646.

³¹ Т. Долинянська, В. Холодницький, *До питання про безпритульність в умовах повоєнного голоду в СРСР*, с. 51.

³² ЦДАВО України, ф. Р-348, оп. 3, *спр. 415*, арк. 32.

References

1. T. Bryzhovaty, M. Syniushko, Sotsialna adaptatsiia vypusknikov internatnykh zakladiv dlia ditei-syrit ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia [Social Adaptation of Graduates of Boarding Schools for Orphans and Children Deprived of Parental Care], in «Standarty sotsialnykh posluh: zbirka proektiv dokumentiv», Kyiv, TOV LDL, 2007, kn. 2, s. 22-91.
2. Budynok dlia ditei-syrit [Home for Orphans/Orphanhood], in «Chervonyi prapor (Rivne)», 1945, 25 lypnia.
3. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti (dali – DACHO), f. R-15 Viddil sotsialnoho zabezpechennia Chernivetskoho oblasnoho vykonavchoho komitetu (oblsotszabez), op. 4, spr. 2 Rishennia i postanovy Chernivetskoho oblvvykonkomu za 1948 r., 20 ark.
4. DACHO, f. R-15, op. 4, spr. 5 Zvit Mahalskoho dytiachoho budynku №1 za 1949 r., 21 ark.
5. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (dali – DAIFO), f. R-788 Viddil sotsialnoho zabezpechennia vykonavchoho komitetu Stanislavskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, op. 1, spr. 10 Zvit po derzhavnomu zabezpechenniu i pobutovomu oblashtuvanniu simei viiskovosluzhbovtiv za 1945 r. (18.01.1946 r.), 30 ark.
6. DAIFO, f. R-788, op. 1, spr. 20 Nakazy i dyrektyvni vkazivky Ministerstva sotsialnoho zabezpechennia URSR po roboti orhaniv sotszabezpechennia za 1948 r. (07.01.1948 r. – 28.12.1948 r.), 123 ark.
7. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. R-1518 Oblasnyi viddil sotsialnoho zabezpechennia vykonavchoho komitetu Lvivskoi obl., op. 2, spr. 64 Zvit pro robotu orhaniv sotszabeziv Lvivskoi obl. za 1952 r., 28 ark.
8. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (dali – DATO), f. R-1833 Vykonkom Ternopilskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, op. 1, spr. 1246 Dopovidni zapysky pro stan roboty dytiachykh budynkiv Ternopilskoi oblasti (1948 r.), 14 ark.
9. DATO, f. R-1781 Ternopilskiy oblasnyi viddil sotsialnoho zabezpechennia, op. 1, spr. 11 Zvit pro robotu orhaniv sotsialnoho zabezpechennia URSR (1953 r.), 81 ark.
10. DATO, f. R-1833, op. 1, spr. 1203 Spysky artilei Ternopilskoi oblkoopinspilky (1948 r.), 5 ark.
11. T. Dolynianska, V. Kholodnytskyi, Do pytannia pro bezprytulnist v umovakh poivoiennoho holodu v SRSR [On the Issue of Homelessness in the Conditions of Post-War Famine in the USSR], in «Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii: Zbirnyk naukovykh prats», Chernivtsi, Prut, 2003, t. 1(15), s. 50-53.
12. L. Makhotkina, Riven sotsialnosti ditei-syrit ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia [Assessment of Social Status of Orphans and Children Deprived of Parental Care], in «Visnyk», 2018, №150, s. 98-102.
13. V. Mazur, Batkivshchyna pikluietsia pro ditei [Homeland Takes Care of Children], in «Prykarpatska pravda (Ivano-Frankivsk)», 1952, 23 travnia.
14. Natsionalna stratehiia reformuvannia systemy instytutitsiinoho dohliadu ta vykhovannia ditei na 2017–2026 [National Strategy for Reforming the System of Institutional Care and Upbringing of Children for 2017–2026], URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchannya-ditei-u-specialnih-zakladah-osviti/nacionalna-strategiya-reformuvannya-sistemi-internativ>
15. Postanova RNK URSR i TsK KP(b)U №917 vid 30.07.1944 r., Pro zakhody po borotbi z dytiachoiu bezprytulnistiu ta bezdohliadnistiu v Ukrainiskii RSR [Resolution of the Council of Peoples Commissars of the Ukrainian SSR and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (CPU) No. 917 of 30.07.1944, Addressing Child Neglect and Homelessness in the Ukrainian SSR], in «Khronolohichne zibrannia zakoniv, ukaziv Prezdyii

- Verkhovnoi Rady, postanov i rozporiadzhen uriadu Ukrainskoi RSR. V 7-my t.», Kyiv, Derzhpolitydav, 1963, t. 2: 1942-1951 rr., 848 s.
16. Ye. Prokopenko, Pikluvannya pro ditei frontovykiv i ditei-syrit [Care for Front-Line Soldiers Children and Orphans], in «Radianska Bukovyna (Chernivtsi)», 1945, 9 sichnia.
 17. Radianska Rovenshchyna. 1939-1959: Dokumenty i materialy, red. kolehiia V.I. Vyshniakova, M.O. Harmatiuk, D.A. Lushchan, T.I. Mykhailiuta ta in., Lviv, Knyzhkovo-zhurnalne vyd-vo, 1962, 432 s.
 18. I. Shtohrin, Pro te, shcho koitsia u dytbudynkakh, rozpovidaie dokumentalniyi film Leonida Kanfera «A shcho take liubov?» [«What is Happening in Orphanages, Tells the Leonid Kanfers Documentary Film “What Is Love?”»], in «Radio Svoboda», 2020, 1 chervnia, URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/documentary-a-shcho-take-lyubov-rfnfer-kozyryatska/30644875.html>
 19. V. Shvydkyi, Brodiazhnytstvo y zhebratstvo yak elementy sotsialnoho zhyttia v Ukraini [Vagrancy and Begging as the Building Blocks of Social Life in Ukraine], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 2007, №1, s. 149-163.
 20. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy), f. R-2 Upravlinnia spravamy Rady Narodnykh komisariiv URSR, op. 7, spr. 1547 Stan roboty dytiachykh budynkiv, patronazh, borotba z bezprytulnistiu ta bezdohliadnistiu (1944 r.), 175 ark.
 21. TsDAVO Ukrainy, f. R-2, op. 7, spr. 1549 Materialy pro orhanizatsiiu, stan i robotu dytiachykh budynkiv, patronativ, pryiomnykiv ta pro borotbu z bezprytulnistiu (1944 r.), 184 ark.
 22. TsDAVO Ukrainy, f. R-348, op. 3, spr. 16 Richnyi zvit pro chyselnist pensioneriv, yaki stoiat na obliku, sumakh pryznachenykh misiachnykh pensii i yikh pratsevlashtuvannia, po danym inventaryzatsii pensiinykh sprav i osobovykh rakhunkiv za 1944 r., 50 ark.
 23. TsDAVO Ukrainy, f. R-348 Narodnyi komisariat sotsialnoho zabezpechennia URSR, op. 3, spr. 325 Richnyi zvit budynkiv invalidiv pro chyselnist pidopichnykh v budynkakh, rukh yikh za rik, yikh sklad. Dani pro personal budynkiv invalidiv. Dani pro pidsobni maisterni za 1948 r., 159 ark.
 24. TsDAVO Ukrainy, f. R-348, op. 3, spr. 415 Richni zvity budynkiv invalidiv pro chyselnist pidopichnykh v budynkakh invalidiv, rukh yikh za rik, yikh sklad. Dani pro personal budynkiv invalidiv. Dani pro pidsobni maisterni za 1949 r., 129 ark.
 25. TsDAVO Ukrainy, f. R-348, op. 3, spr. 682 Richni zvity budynkiv invalidiv pro chyselnist pidopichnykh v budynkakh, rukh yikh za rik, yikh sklad. Dani pro personal budynkiv invalidiv. Dani pro pidsobni maisterni za 1952 r., 277 ark.
 26. S. Yasynskiy, Na Lvivshchyni diie internat, de vykhovantsiv trymaiut, nemov u pekli [There is a Boarding School in Lviv Region Where Pupils are Treated Like in Hell], in «Volynski novyny», 2018, 30 travnia, URL: <https://www.volynnews.com/news/society/-na-lvivshchyni-diye-internat-de-vykhovantsiv-trymaiut-nemov-u-pekli/>
 27. M. Zezina, Sotsialnyi zakhyst ditei-syrit v pisliavoienni roky (1945-1955) [Social Care for Orphaned Children in the Postwar Years (1945-1955)], in «Pytannia istorii», Moskva, Vyd-vo Pravda, №1, 1999, s. 127-136.